

Een tractorwedstrijd. Uit: J.M. Schijen, Agrarische voorlichting (Den Haag 1961).

Erwin H. Karel

Streekverbetering in Nederland en in Limburg, 1956-1970

De historici Jansen en Rutten schetsen in hun boek *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* de enorme omwenteling die de landbouw in Nederland en in het bijzonder in Limburg in de voorbije eeuw heeft ondergaan. De auteurs constateren dat er een transitie heeft plaatsgevonden naar een nieuw landbouwsysteem. In het oude systeem, dat nog omstreeks 1900 overheerste, stond voor de boer spreiding van risico's centraal. Waren bijvoorbeeld de marktprijzen voor akkerbouwproducten laag, dan kon hij terugvallen op zijn veebezit. Hij moest dus zijn bouw- en teeltplan aanpassen aan de actuele omstandigheden. Kern van het systeem waren 'de ongehoorde lichamelijke inspanningen' die boeren moesten leveren om hun marktpositie en toekomst veilig te stellen. Bijna een eeuw later namen in het nieuwe systeem de investeringen in het bedrijf de centrale plaats in. Arbeidskosten moesten gereduceerd worden door toepassing van wetenschappelijke kennis en specialisatie. De boer werd onderdeel van een *agribusiness*-complex.¹ Jansen en Rutten stellen zich vervolgens de vraag hoe de overgang van het ene naar het andere systeem in Limburg heeft plaatsgevonden. Ze situeren een breukvlak rond de Tweede Wereldoorlog en wat later, ongeveer vanaf 1970, een versnelde ontwikkeling. Eén van hun belangrijke conclusies is dat niet de bedrijfsomvang, maar de positie op de markt beslissend was voor de ontwikkeling van de Limburgse landbouw.² De marktwerking zou als stuwende kracht in het transitieproces hebben gefungeerd.

In deze overgangperiode (1953-1970) probeerde de overheid echter ook met behulp van de landbouworganisaties de boeren te moderniseren, wat de vraag oproept of er alleen sprake is geweest van marktwerking. Ten behoeve van deze modernisering werd in een aantal zogenaamd landbouwkundig achtergebleven gebieden een geïntensiverde voorlichting opgezet onder de naam streekverbetering.³ Die voorlichting moest boeren met een moderne bedrijfsvoering in aanraking brengen, boerinnen een moderne en rationele huishouding aanleren en kinderen uit boerengezinnen laten zien dat er buiten de boerderij volop arbeidskansen lagen. De voorlichtingsprojecten, waarin de Wageningse Landbouwhogeschool een belangrijke rol vervulde, moeten beschouwd worden als een vorm van *social engineering*, waarmee overheid en/of particuliere instellingen een groep mensen in een bepaalde richting wil sturen. Bekwame, ondernemende boeren en hun gezinnen zouden als het ware 'maakbaar' zijn.

¹ J.C.G.M. Jansen en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden/Mechelen 1992) 10-12.

² *Ibidem*, 239.

³ Zie ook: E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005).

In de periode 1956-1970 werd er in 132 gebieden in Nederland een streekverbeteringsprogramma doorgevoerd. Deze gebieden lagen voor het merendeel op de oostelijke en zuidelijke zandgronden en bij de komgronden langs de grote rivieren. In Limburg werden twaalf gebieden aangewezen voor zo'n streekverbeteringsproject. Het streekverbeteringsprogramma streefde naar een geïntegreerde voorlichting op drie deelterreinen. In de eerste plaats verzorgde het de *technische en economische voorlichting*, variërend van de wijze waarop de boer het beste onkruid kon bestrijden tot cursussen over het bijhouden van een adequate bedrijfsboekhouding. De *huishoudelijke voorlichting* richtte zich op boerinnen en beoogde een efficiënte inrichting van het huishouden, onder andere door de introductie van moderne huishoudelijke apparatuur. Ten slotte stelde de *agrarisch-sociale voorlichting* de modernisering van het boerengezin centraal. Ouders kregen cursussen over erfrecht en kinderen ontvingen beroepsvoorlichting.

De Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD), onderdeel van het ministerie van Landbouw, was niet in staat het hele streekverbeteringsprogramma zelf door te voeren. Weliswaar bezat de dienst voor de voorlichting op technisch gebied voldoende expertise en was ze door zijn regionale organisatie goed in staat de boeren te bereiken, maar het ontbrak aan inzetbare kennis op de andere terreinen. Huishoudelijke voorlichting aan boerinnen werd bijvoorbeeld sinds de jaren dertig verzorgd door de stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. De agrarisch-sociale voorlichting was zelfs geheel nieuw. Binnen de Nederlandse verhoudingen was het vanzelfsprekend dat de boerenorganisaties de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting op zich namen. Dit weerspiegelde de maatschappelijk en politiek verzuilde verhoudingen die zeker in de agrarische sector nog zeer lang doorwerkten. De voorlichting aan gezinnen werd door de confessionele organisaties beschouwd als een binnendringen in de privé-sfeer en kon daarom geen zaak voor de overheid zijn. Het verklaart waarom de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuinders Bond (KNBTB), die er al sinds 1952 voor pleitte om naast een economische beleid ook een duidelijk sociaal beleid voor boeren te ontwikkelen, en de daaraan gelieerde Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) een belangrijke rol hebben vervuld in de streekverbeteringsprogramma's.

Was het nu de marktwerking of het idee van 'de maakbare boer' die de Limburgse landbouwsector naar een nieuw landbouwsysteem leidde? Tegenover de visie van Jansen en Rutten staat die van de Wageningse ruraal-socioloog J.D. van der Ploeg, die in zijn boek *De virtuele boer* in het ontstaan van het Nederlandse *agribusiness*-complex (door hem aangeduid met expert-systemen) juist wel de dwingende hand van de overheid ziet.⁴ Het streekverbeteringsprogramma zou in deze laatste visie een onderdeel zijn van een moderniseringsproces dat leidde tot een overheidsbeleid waarin de verantwoordelijken het zicht op de echte boer verloren.⁵ De vraag in hoeverre markt

⁴ J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).

⁵ Erwin Karel, 'De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970', in: Pim Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wageningen 2000) 65-97.

of maakbaarheid de Limburgse landbouwsector stuurde in de periode na 1945 moet in eerste instantie beantwoord worden vanuit een landelijk perspectief. Hoe stond de landbouwproblematiek na de oorlog op de agenda in Den Haag? Daarna kan geanalyseerd worden op welke wijze de ideeën over de streekverbetering werden toegepast in Limburg en in hoeverre in deze provincie sprake is geweest van autonome ontwikkelingen.

Het politieke en economische probleem

De wens om in het begin van de jaren vijftig in te grijpen in de landbouwsector vloeide voort uit een economisch, een politiek en een sociaal probleem dat na de Tweede Wereldoorlog werd aangeduid als het kleine-boerenvraagstuk, maar dat in wezen een erfenis was van de decennia daarvoor. De crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw had het boerenleven diepgaand bepaald. In veel regio's hadden de boeren aan de rand van de economische afgrond gestaan. Nog decennialang riepen de economische en politieke gevolgen van die crisis schrikbeelden op. H.D. Louwes, die afstamde van een bekende Groningse landbouwersfamilie, merkte in 1954 als Eerste-Kamerlid over die crisisjaren op 'dat mede, als gevolg van het door de Regering te weinig reageren op de noden van de landbouw, bewegingen met een zeker revolutionair karakter als de boerenbonden later genoemd Nationale Landbouwmaatschappij, en de actie Bouwman een grote vlucht hebben genomen'.⁶ In Limburg had de NSB onder kleine boeren in sommige streken een groot electoraat weten te verwerven en was de greep van de katholieke kerk op de boeren niet altijd even stevig geweest. In het gebied rondom Gulpen wist de katholieke dissident H.H. Meertens zich al voor 1935 gesteund door een aanzienlijke aanhang onder de boeren. In 1935 bond de NSB in deze streek een substantieel deel van het electoraat aan zich: Gulpen 20,8 procent, Wittem 16,3 procent, Slenaken 22,1 procent en Noorbeek 17,1 procent.⁷ Volgens Louwes had de te passieve houding van de overheid ertoe geleid dat veel boeren in nationaal-socialistisch vaarwater terecht waren gekomen. Die mening zal niet iedereen onderschrijven, maar in dit artikel gaat het om de oplossing die Louwes naar voren bracht. Hij betoogde: 'We moeten dus het landbouwbeleid vooral zien als het inpassen in een systeem van sociale en economische zekerheid, dat ons volk bewust zoveel mogelijk in zijn wetgeving en in zijn gehele beleid tracht door te voeren'.⁸ Met andere woorden: de overheid moest erop gericht zijn de boeren in de samenleving te integreren. Het agrarisch-economisch leven moest een integraal onderdeel worden van de nationale economie. Voor boeren in de marge van de samenleving was geen plaats meer. Dat impliceerde dat de overheid haar invloed op de boeren moest versterken.

⁶ Handelingen van de Staten-Generaal, 1953/54, I, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

⁷ S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme* (Utrecht 1975) 58-75.

⁸ Handelingen van de Staten-Generaal, 1953/54, I, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

Jonge boer en boerin tijdens het aardappelen rapen op Rosveld. Circa 1950. Coll. Gemeentearchief Weert.

Louwes' uitspraak kwam niet uit de lucht vallen. Na de Tweede Wereldoorlog dreigden vooral de kleine boerenbedrijven op te schuiven naar de rand van de samenleving. Tijdens de oorlog hadden zij door de bijzondere omstandigheden het hoofd boven water kunnen houden, maar nadat de politieke en economische situatie zich had genormaliseerd, doken de structurele problemen weer op die gedurende de crisisjaren al manifest waren geworden. Klein is trouwens een relatief begrip. Aan het begin van de twintigste eeuw kon een keuter of landarbeider met een lapje grond van 1 tot 2 hectare zijn gezin van een redelijk inkomen voorzien. Vlak na het einde van de bezetting achtten deskundigen 4 hectare de ondergrens. Halverwege de jaren vijftig was dat gestegen naar 7 hectare, in het begin van de jaren zestig naar 10 tot 12 hectare, aan het eind van de jaren zestig sprak men al over 20 hectare en deze ontwikkeling is nadien niet tot stilstand gekomen. Het kleine-boerenvraagstuk werd dus niet bepaald door de absolute omvang van het bedrijf, maar door de mate waarin grond en vee een voldoende groot gezinsinkomen opleverden. De oorzaken voor het te geringe inkomen konden sterk verschillen: gebrek aan cultuurgrond, scheve eigendomsverhoudingen, te grote gezinnen, verouderde productiemethoden, langdurig lage marktprijzen enzovoort. Het probleem trad over het algemeen aan het licht gedurende een conjunctureel neergaande periode, zoals in de jaren dertig van de twintigste eeuw.⁹ In de jaren vijftig was er geen sprake van een

⁹ Zie: *Rapport over den sociaal-ekonomischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand* ('s-Gravenhage 1937) 9.

Een romantisch beeld van het boerenleven. Circa 1950. Coll. Gemeentearchief Weert.

algemene economische crisis, hooguit van een kortstondige terugslag als gevolg van de Korea-oorlog. Toch was het voor beleidsmakers evident dat vooral kleine boeren op de langere termijn weer in ernstige problemen zouden raken. Het kleine-boerenvraagstuk was in hun ogen geen conjunctureel maar een structureel economisch probleem.

In alle provincies waren boeren met te kleine bedrijven te vinden. Ook in Groningen, door velen beschouwd als het land van de grote herenboeren, was het aantal kleine boeren allerminst gering. Daar waren er in 1950 ruim tienduizend landbouwers, zo'n 55 procent van het totaal, die minder dan vijf hectaren grond bewerkten. In Limburg was dat percentage nog groter, maar hier moet men er rekening mee houden dat een deel van hen in de tuinbouw werkte, een sector die per bedrijf minder grond in beslag nam. Duidelijk was echter dat het aantal grote en middelgrote boerenbedrijven (groter dan tien hectare) relatief geringer was dan elders in Nederland.

Er bestonden grote regionale verschillen in Limburg: in het zuiden domineerde de landbouw op de lössgronden, in het noorden op de zandgronden. Vroeger golden de lössgronden als veel vruchtbaarder dan de zandgronden, maar door de toepassing van kunstmest en andere landbouwtechnieken was dat verschil in de twintigste eeuw gereduceerd. Andere verschillen waren wel blijven bestaan. Het heuvelachtige zuiden was minder makkelijk met grote landbouwmachines te bewerken dan het noordelijk gedeelte van Limburg. Ook was de bevolkingsdichtheid in het zuiden veel groter dan in het noorden, waardoor

Tabel 1. *Procentuele verdeling van de bedrijven over de bedrijfsgrootteklassen in Nederland en Limburg 1950-1970*

	1950		1960		1970	
	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg
< 1 ha	29	41	20	23	9	9
1-5 ha	30	28	29	32	23	29
5-10 ha	19	19	21	23	22	24
10-20 ha	14	10	21	17	29	30
20-50 ha	7	3	8	3	15	8
50-100 ha	1	0,2	1	0,2	1	0,3

Bron: CBS: *Landbouwtellingen 1950-1970*.

de landbouwsector veel sneller in aanraking kwam met andere plattelandsactiviteiten en stedelijke uitbreiding. De aanwezigheid van de mijnbouw had bovendien een heel specifieke invloed op allerlei demografische verschijnselen, zoals de zuigkracht op arbeiders die leidde tot een migratie naar het mijngebied. In het noordelijk gedeelte van de provincie vertoonde de landbouwsector grote gelijkenis met die in Noord-Brabant. De kleine gemengde bedrijven werden bevolkt door grote gezinnen, die de voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon als hoogste doel kenden. Ze golden in de jaren vijftig als dé voorbeelden van een traditionele en achterhaalde bedrijfsvoering. In de loop van de twintigste eeuw zou zich het landbouwkundig zwaartepunt in de provincie geleidelijk verplaatsen naar het noorden. Het Zuid-Limburgse aandeel in de landbouwproductie daalde van 47,5 procent in 1910 naar 16 procent in 1983.¹⁰ Jansen en Rutten verklaren de groeiende betekenis van de Noord-Limburgse land- en tuinbouw door een sterkere oriëntatie op de nabijgelegen Duitse afzetmarkten.

De vraag dringt zich op waardoor de kleine boeren in het eerste decennium na de oorlog konden overleven en niet al meteen in dezelfde problemen terechtkwamen als in de jaren dertig. Dat hing nauw samen met het door de overheid gevoerde landbouwbeleid. Aanvankelijk stond het naoorlogse landbouwbeleid in dienst van de wederopbouw. Internationale voedselschaarste dreigde de prijzen op te jagen, met alle gevolgen voor het herstel van de economie van Nederland. Boeren profiteerden van de hoge prijzen, zodat ook relatief minder rendabele bedrijven het hoofd boven water konden houden. De overheid besloot door subsidies een groot aantal prijzen van landbouwproducten laag te houden. De boeren waren daardoor niet genoodzaakt hun goederen op de internationale markt aan te bieden. Hoewel de subsidie bij de boeren terechtkwam, profiteerden de consumenten, die immers veel lagere prijzen betaalden dan de internationale marktprijzen. De overheidssteun had tot gevolg dat boeren te weinig de dalende marktprijs voelden en daarom ook minder de noodzaak tot investeren in moderne landbouwmethoden. Toen de prijzen op de internationale markt in het begin van de jaren vijftig lager kwamen te liggen dan de prijzen op de

¹⁰ Jansen en Rutten, *De geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 210.

Nederlandse markt, veranderden de subsidies in producentensubsidies. Feitelijk dienden ze nu om het inkomen van boerengezinnen op peil te houden. Het overheidsbeleid verhulde dus eigenlijk de weinig florissante economische positie van vooral de kleine boeren.

Het ministerie van Landbouw, dat in de periode 1945-1958 werd geleid door Sizzo Mansholt, erkende de noodzaak van een nieuw beleid en ontwikkelde het zogenaamde landbouwstructuurbeleid. Door structurele maatregelen moest de Nederlandse landbouw zijn concurrentiepositie op de internationale markt behouden. Eén van de instrumenten was de ruilverkaveling, die na invoering van een nieuwe wet in 1954 een grootschalig karakter kreeg. Behalve de herverkaveling van percelen land voorzag de nieuwe wet ook in de aanleg en verbetering van infrastructuur.¹¹ Op deze wijze werden de productieomstandigheden voor boeren op structurele wijze verbeterd. Het ministerie van landbouw vreesde echter dat in gebieden waar sprake was van een landbouwkundige en sociale achterstand, de grote overheidsinvesteringen onvoldoende rendement zouden opleveren. Het waren de 'achtergebleven' boeren en hun gezinnen die in sociaal en landbouwtechnisch opzicht via *social-engineering* naar een hoger plan moesten worden gebracht. Met het streekverbeteringsprogramma moesten boerengezinnen worden aangepast aan de moderne samenleving.

Directe aanleiding voor de start van het streekverbeteringsprogramma was een rapport van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI). Uit dit rapport bleek dat in sommige streken de kostprijs van melk – en dus mogelijk ook van andere producten – veel hoger lag dan elders. Dit werd deels geweten aan de hogere bedrijfskosten en deels aan de lagere melkproductie. In 1956 kwam de melkveehouderij verder onder druk te staan. KNBTB-voorzitter C.G.A. Mertens diende als Eerste-Kamerlid, en natuurlijk als belangenbehartiger van zijn achterban, een motie in om de melkgarantieprijzen op de zandgebieden te verhogen. Mansholt legde dat verzoek naast zich neer en benadrukte daarmee dat hij een structuurbeleid prefereerde boven een prijspolitiek. De ambtelijke top van het ministerie van Landbouw zag in het LEI-rapport voldoende aanleiding om een streekverbeteringsprogramma te starten. Een inderhaast gehouden inventarisatie in 1958 bevestigde officieel wat landbouwkundigen al langer vermoedden: het waren vooral de kleine gemengde boerenbedrijven op de zandgronden en op de komgronden langs de grote rivieren die achterbleven in de modernisering van hun bedrijf en waar de productiekosten als gevolg daarvan te hoog lagen.¹² Noord-Limburg bleek iets minder achterstand te hebben dan Zuid-Limburg, dat ongeveer net zo hoog scoorde als de in Nederland landbouwkundig meest achtergebleven gebieden tussen de grote rivieren. Opvallend was dat het dorp Obbicht ten noorden van Geleen als het gebied met de grootste landbouwkundige achterstand in Nederland naar voren kwam.

¹¹ S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).

¹² *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).

E.W. Hofstee. Uit: *Gemengde bedrijvigheid: een kwart eeuw Wageningse sociologie 1946-1971*.

Het sociologisch probleem

Wat de streekverbetering zo interessant maakt, is dat een politiek en een economisch probleem, namelijk het kleine boerenvraagstuk, verweven raakten met sociologische opvattingen over traditionalisme en modernisering. Tussen politiek en wetenschap ontstond op dit punt vanaf 1953 een symbiose. Op het raakvlak van politieke wensen en wetenschappelijke theorievorming ontwikkelde zich een maakbaarheidsgedachte – zoals dat in de loop van de jaren tachtig werd aangeduid – over het boerenbestaan.¹³ Een sterk sturende overheid,

¹³ Zie: Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan, *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997).

gesteund door een wetenschappelijke visie, werd in staat geacht de problemen in de agrarische sector te kunnen oplossen.

Exponent van deze wetenschappelijke benadering was hoogleraar E.W. Hofstee, die leiding gaf aan de afdeling sociologie van de Wageningse Landbouwhogeschool. Hij ontwikkelde met zijn medewerkers de theorie van het modern dynamisch cultuurpatroon. Volgens deze moderniseringstheorie bevond de westerse samenleving zich sinds de negentiende eeuw in een overgang van een traditioneel-ambachtelijk naar een modern industrieel cultuurpatroon. Hofstee verwierf vooral bekendheid met deze theorie toen hij deze toepaste op de demografische ontwikkeling van Nederland en daarover in het begin van de jaren zestig publiceerde. Maar oorspronkelijk gebruikte hij het begrip modern cultuurpatroon om de modernisering in de landbouw te kunnen verklaren en te bevorderen. Volgens Hofstee werd de structuur van het agrarische leven in een gebied niet enkel bepaald door uiterlijk waarneembare economische factoren, maar ook door de in de groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in oorsprong los stonden van overwegingen van economische aard. In zijn visie was de culturele ontwikkeling bepalend voor het ontstaan van een bedrijfsstijl, dat wil zeggen de wijze waarop de boerenonderneming werd gevoerd.¹⁴ Hij gebruikte als voorbeeld boeren uit de wat armelijke Groningse Woldstreek die in hun bedrijfsstijl de rijke Groningse graanboeren probeerden te imiteren, terwijl elders in de provincie (Zuidelijk Westerkwartier) juist de Friese veeboeren als voorbeeld golden. De historicus P. Priester heeft deze veronderstelling van Hofstee later weerlegd. Volgens hem lieten de Groningse boeren zich wel degelijk leiden door marktoverwegingen.¹⁵ Het antwoord op de vraag wie gelijk heeft, is voor dit artikel niet relevant. Het gaat hier om de wijze waarop Hofstee een sociologisch verklaringsmodel ontwikkelde voor zijn eigen tijd, ook al was dat gebaseerd op foutieve historische premissen.

De moderniseringstheorie veronderstelde dat er bij boeren sprake was van een *cultural lag*, een achterblijven in een moderniserende wereld. Hofstee ontwikkelde met zijn medewerkers allerlei modellen die aantoonde dat er enerzijds moderne en anderzijds traditionele boeren bestonden. Het was zaak de verschillende cultuurpatronen waarin beide groepen leefden te analyseren, waarna methoden konden worden ontwikkeld om de traditionele boeren de weg te wijzen naar het moderne cultuurpatroon. In de periode 1953-1956 deden verschillende Wageningse sociologen onderzoek naar dit cultuurpatroon. Hofstee omschreef op grond van die onderzoeken de moderne boer in 1962 als volgt:

Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfs-

¹⁴ E.W. Hofstee, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden (inaugurale rede)* (Groningen/Wageningen 1946) 21.

¹⁵ P. Priester, *De economische ontwikkelingen van de landbouw in Groningen, 1800-1914* (Groningen 1991) 443.

voering probeert er uit te halen wat er in zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats, omdat hij het resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt actief deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel meer op excursie, houdt veel regelmatigere vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor verandering.¹⁶

Terwijl de Wageningse sociologen precies konden zeggen hoe een moderne boer eruit moest zien, hadden ze een tamelijk karikaturale opvatting over de traditionele boer. Achteraf bezien was bij de Wageningse sociologen de traditionele boer niet meer dan de contrapool van deze moderne boer: ouderwets in zijn bedrijfsopvatting, geleid door de mores van de dorpsgemeenschap, in de verwachting levend dat de oudste zoon het bedrijf zou overnemen, autoritair etc. De traditionele boer miste elke vorm van dynamiek die voor de modernisering noodzakelijk was. Omdat de Wageningers vanuit de ideaaltypische moderne boer bepaalden wat een traditionele boer was, stemde deze laatste nauwelijks overeen met de historische 'werkelijkheid'. Het boerenbestaan was in het verleden, zo bewezen later ook de historici H.K. Roessingh en J. Bieleman, voortdurend in beweging: aanpassing aan de ontwikkeling van de markt behoorden tot de overlevingsstrategieën.¹⁷ Hooguit kon men stellen dat het tempo van veranderingen in de loop van de tijd versnelde. De tegenstelling traditioneel-modern had wel analytische waarde, maar dekte geenszins de werkelijkheid. Dat verklaart waarom in het begin van de jaren zestig plotseling het begrip *dynamisch* werd toegevoegd aan 'modern cultuurpatroon'. Onderzoek had inmiddels duidelijk gemaakt dat een boer niet óf modern óf traditioneel was, maar zich per definitie ergens in een ontwikkelingsgang daartussen bevond.

¹⁶ E.W. Hofstee, 'Veranderd Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift* 74 (1962) 671-690, aldaar 679.

¹⁷ J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987) en H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).

In 1953 hanteerde men echter nog een tamelijk strikte scheiding tussen de modernen en traditionelen. Hofstee hield in dat jaar een lezing voor de rijkslandbouwconsulenten (de regionale hoofden van de RLVD), waarin hij zijn visie op de moderne en traditionele boer uitgebreid uiteenzette. In dat zelfde jaar werden het Friese dorp Rottevalle en het Noord-Brabantse dorp Kerkhoven aangewezen als zogenaamde voorbeelddorpen. Er werd hier een voorlichtings-experiment uitgevoerd waarbij de Friezen de prototypen van de moderne boer verbeeldden en de Noord-Brabanders die van de traditionele. Eén van de meest opvallende uitkomsten was dat er in de traditionele dorpen zeer zorgvuldig op moest worden gelet wie de *local leaders* waren. Deze lokale boerenvoormannen konden voor de voorlichters de weg openen naar de rest van de dorpelingen, maar een verkeerde keus werkte volstrekt averechts.

De inzichten die in de voorbeelddorpen werden vergaard, hebben er mede toe bijgedragen dat aan de intermediaire rol van sommige boeren veel aandacht werd besteed. Het gaf de mogelijkheid om de bevolking nauwer te betrekken bij de planning van de streekverbetering. Daarbij maakten de voorlichters ook gebruik van ideeën uit de Verenigde Staten, waar het voorlichtingswerk onder boeren sedert de jaren dertig een hoge vlucht had genomen. Hofstee en anderen hadden van dat werk kennis genomen door studiereizen in het kader van de Marshallhulp. De invloed van deze Amerikaanse ideeën op het streekverbeteringsprogramma moet niet worden onderschat. Her en der in het land werden door voorlichters, die de Amerikaanse situatie kenden, spreekbeurten gehouden over de vergelijkbare projecten in Southern Illinois en Pennsylvania.¹⁸ Er was eveneens veel aandacht voor de zogenaamde *community organisation*, die hier te lande onder andere bekendheid kreeg via Jo Boer van 'Opbouw Drenthe'. Deze *community organisation* legde grote nadruk op de zelfwerkzaamheid van de bevolking. Ook de introductie van de *home economics*, de wetenschappelijk onderbouwde studie van allerlei zaken die met het huishouden te maken hadden, is van grote invloed geweest op de huishoudelijke voorlichting. Ze leidde onder andere ook tot de oprichting van een afdeling huishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen onder leiding van hoogleraar C. Willinge Prins-Visser.

Hoewel deskundigen goed op de hoogte waren van de Amerikaanse ontwikkelingen, betekende dit niet dat zij streefden naar een kopie. In de Verenigde Staten was het particuliere initiatief veel belangrijker dan in Nederland. In de Nederlandse omstandigheden was veeleer sprake van een ingewikkeld samenspel tussen overheid en verzuilde organisaties. In die zin pleitte de KNBTB er bijvoorbeeld in 1956 nog voor om op grond van het subsidiariteitsprincipe de hele landbouwvoorlichting (dus ook de technische) over te hevelen van de overheid naar de verzuilde organisaties. Zo ver kwam het niet. Maar de landbouwvoorlichting die te maken had met de gezinssituatie, dus met name de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting, bleef in handen van de boerenorganisaties en de aan hen gelieerde boerinnenverenigingen. Voor de confessionele organi-

¹⁸ Groninger Archieven, Archief Groninger Maatschappij van Landbouw, dossier 405-5.701 (1957).

saties was het onbespreekbaar dat de staat zich zou mengen in de persoonlijke levenssfeer van boerengezinnen 'aangezien deze voorlichting een sterk individueel, mentaal beïnvloedend karakter draagt en hare aspecten nauw verbonden zijn met problemen van levensbeschouwelijke aard'.¹⁹ Organisatorisch leidde dat tot een constructie waarin de technische voorlichting werd verzorgd door de rijkslandbouwconsulentschappen, de huishoudelijke en de agrarisch-sociale door de landbouworganisaties. In Limburg waren dat de KNBTB en de LLTB.

Geconcludeerd kan worden dat de landelijke overheid, in samenwerking met de centrale landbouworganisaties, na 1945 probeerde haar sturend vermogen in de landbouwsector toe te passen. De aanvankelijk gevoerde prijspolitiek leek in veel opzichten op het beleid uit de jaren dertig als uitvloeisel van de Landbouwcrisiswet. De versterking van het landbouwstructuurbeleid vanaf de eerste helft van de jaren vijftig had tot doel de positie van de boeren op de internationale markt te herstellen, maar zou uiteindelijk uitmonden in een haast onontwarbare kluwen van overheidsmaatregelen en boerenbelangen. Deze innige verwevenheid van de belangen van overheid, boerenorganisaties en ook agro-industrieën kennen we onder term 'Groene Front'. De inzet van het streekverbeteringsprogramma als onderdeel van dat structuurbeleid liet zien dat de overheid boeren onbedoeld dwong de door haar uitgestippelde bedrijfsstrategieën te volgen. De casus Limburg kan dat duidelijk maken.

Limburgse streekverbeteringen

In Limburg werden in de periode 1956-1970 twaalf streekverbeteringen aangewezen: 'Bergen' (1956-1962), 'Land van Gulpen' (1956-1963), 'De Roerstreek' (1958-1963), 'Meyel en Ospel' (1960-1966), 'De Maasgouw' (1961-1968), 'Land van Pepijn' (1962-1968), 'Maas en Niers' (1962-1967), 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' (1962-1968), 'Land van Weert' (1962-1968), 'Land van Servaas' (1963-1969), 'Venlo-Tegelen' (1964-1970) en 'De Onderbanken' (1966-1970). Van de twaalf Limburgse streekverbeteringen is alleen de omvang van de streekverbetering Venlo-Tegelen onbekend. Dit gebied werd in 1964 aangewezen als streekverbetering en is nauwelijks gedocumenteerd – vermoedelijk vanwege de beperkte omvang. Van de meeste streekverbeteringen zijn wel archieven en documentatie bewaard gebleven. Voor onderzoekers die de lokale landbouwsituatie willen uitpluizen bevatten die een schat aan gegevens. Van sommige bedrijven werden bijvoorbeeld uitgebreide landbouwkundige boekhoudingen bijgehouden, die de door de onderzoeksbureau's van de LLTB werden omgezet in rendementsrapporten. Op grond van deze archieven en die van het ministerie van Landbouw kan geconcludeerd worden dat de elf gedocumenteerde streekverbeteringen in Limburg in totaal 59.000 hectare grond en bijna 6000 boerenbedrijven omvatten. De grootste waren 'Land van Gulpen' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld', beide rond de 9000 hectare. In 'Land van Gulpen' waren meer dan 1000 boerenbedrijven bij de streekverbetering betrokken, in 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' zo'n 725.

¹⁹ *Bijdrage tot herziening van de agrarische voorlichting in Nederland* (uitgave KNBTB mei 1956) 28.

Echte kleine streekverbeteringen waren er niet. 'Maas en Niers', in Limburg de kleinste, zat met ruim 3000 hectare en circa 340 boerenbedrijven net onder het gemiddelde. De streekverbeteringen waren verdeeld over de twee rayons van de Limburgse RLVD: vijf bij het Noord-Limburgse en zeven bij Zuid-Limburgse consulentenschap.

Elke streekverbetering kende een streekverbeteringscommissie, waarin de lokale boerenorganisaties vertegenwoordigd waren. Aangezien de LLTB vrijwel een monopoliepositie bezat – in de streekverbetering 'Bergen' was 96 procent van de bedrijfshoofden in 1956 lid – bestonden vrijwel alle Limburgse commissies uitsluitend uit leden van de LLTB. De rijkslandbouwconsulent trad op als ambtelijk secretaris, terwijl notabelen en deskundigen – bijvoorbeeld afkomstig van de Limburgse afdeling van de maatschappij voor diergeneeskunde in het 'Land van Gulpen' – zitting namen als adviserende leden. De taak van de commissie bestond uit het richting geven en controleren van de streekverbeteringswerkzaamheden, maar de benoemde leden vervulden in de praktijk vooral een rol als intermediair naar de lokale bevolking. Vooral in de jaren zestig groeide her en der in de Nederlandse streekverbetering een zeker ongenoegen tussen de professionele deskundigen en de lokale vertegenwoordigers. De professionals vonden het verloop van de vergaderingen vaak niet zakelijk genoeg, terwijl de inwoners van de streekverbeteringen zich soms buitenspel voelden staan. In die zin moet ook het verzet begrepen worden tegen de benoeming van een extra streekverbeteringsfunctionaris van de LLTB in de streekverbeteringscommissies van 'De Onderbanken' en andere Zuid-Limburgse gebieden. Men wilde de 'ambtelijke bemoeienis' laag houden, zo liet de commissie via de rijkslandbouwconsulent weten.²⁰

In dit artikel worden de Limburgse streekverbeteringen vooral in een landelijk perspectief geplaatst, want het gaat om de vraag in hoeverre de landbouwkundige ontwikkeling hier autonoom was dan elders. Vooraf dient bedacht te worden dat geen enkele streekverbetering representatief is voor het gehele streekverbeteringsprogramma; immers de voorlichting werd sterk afgestemd op de lokale problemen en mogelijkheden. Wie veel van deze streekverbeteringen bestudeert, herkent echter wel de onderliggende patronen, zoals de keuze in landbouwkundige moderniseringsstrategieën, de rol die aan de boerinnen werd toebedacht en de inbedding van de agrarisch-sociale voorlichting in de verzuilde structuren. Deze onderliggende strategieën waren niet lokaal gebonden en konden door het hele land aangetroffen worden.

De problemen in de Limburgse streekverbeteringen waren vergelijkbaar met die elders in Nederland. De Noord-Limburgse streekverbetering 'Bergen' kampte met een slechte waterhuishouding, inefficiënte verkaveling (50 procent van de gronden lag op meer dan een halve kilometer van de boerderij), ondermaatse nutsvoorzieningen, te lage arbeidsproductiviteit, opvolgingsproblemen door te veel opvolgers en te late terugtrekking van vader, verouderde productiemetho-

²⁰ Rijksarchief Limburg (RAL), archief Rijkslandbouwconsulent voor Zuid-Limburg (RCL Z-Limburg), inv. 78, 'Brief RCL-Zuid-Limburg aan LLTB 12-08-1968'.

den door gebrekkige vakkennis. In andere Noord-Limburgse streekverbeteringen waren deze problemen eveneens te herkennen. In Zuid-Limburg waren veel terugkerende thema's: onvoldoende exploitatie van graslanden, slechte voederwinning, onrendabele boomgaarden, kwalitatief slechte rundveestapel en te geringe productie op het bouwland. In 'De Roersteek' bestond een zeer specifiek regionaal probleem. Hier speelde de overheid in 1958 met de gedachte de mijn Beatrix te vestigen. Dit zou niet alleen grote gevolgen hebben gehad voor het landgebruik door de uitbreiding van woonwijken en industriegebieden, maar ook voor de beroepsmogelijkheden van de bevolking. Uiteindelijk ging de vestiging van de nieuwe mijn niet door, maar omdat wel allerlei infrastructurele aanpassingen plaatsvonden, kregen de gereserveerde terreinen een industriële bestemming.²¹ In 'De Roerstreek' werden landbouwkundige ontwikkelingen en industrialisatie dus op elkaar afgestemd.

Wie de eindverslagen van de streekverbeteringen bestudeert, kan daaruit een zestal landbouwkundige strategieën destilleren die ingezet werden om het algemene doel, het halen van een acceptabel gezinsinkomen uit het bedrijf, te realiseren. Achtereenvolgens waren dat: bedrijfsvergroting, ontmenging (in Limburg ook wel aangeduid als bedrijfsvereenvoudiging), specialisatie, mechanisatie, intensivering van de productie en omschakeling naar tuinbouw.²² Deze landbouwkundige verbeteringen werden ondersteund door strategieën die er op waren gericht om het gezin aan te passen aan de moderne tijd en die dus vooral bij de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werden ingezet. In termen van geldelijke investeringen namen de landbouwkundige strategieën meer middelen in beslag dan de andere. In Limburg werd in de meeste gevallen tweederde tot driekwart besteed aan de landbouwkundige problemen en de rest aan de meer sociaal georiënteerde kwesties. In een probleemgebied als het 'Land van Gulpen' nam de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting in de periode 1956-1962 slechts tussen de 7,3 en 13,3 procent van de totale streekverbeteringsbegroting in beslag.²³ Toch kan men hieruit niet afleiden dat men de landbouwkundige voorlichting belangrijker vond. De streekverbetering werd bepaald door integratie en intensivering van de drie voorlichtingsvormen.

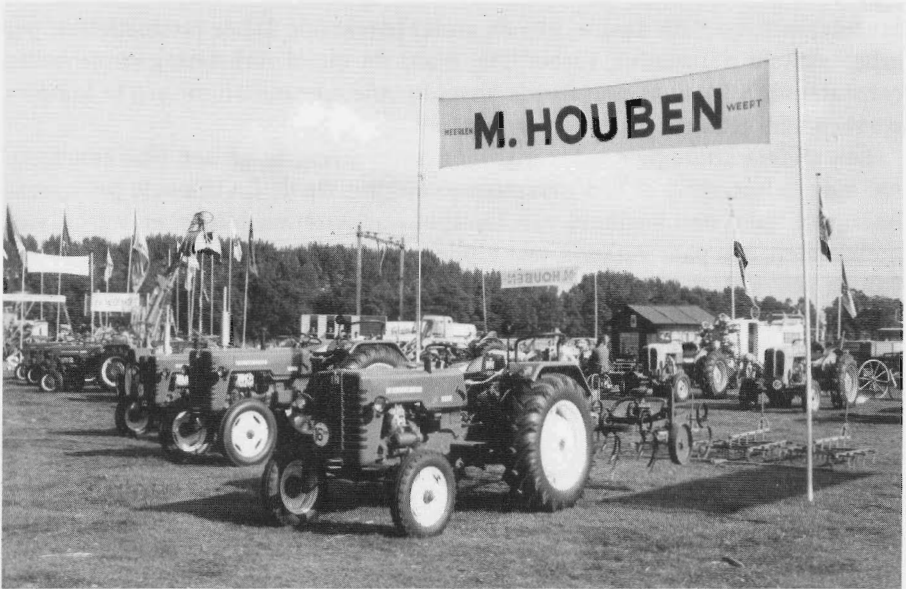
Bedrijfsvergroting in de vorm van toename van de hoeveelheid land in bewerking vond weliswaar plaats, maar in de meeste Limburgse streekverbeteringsgebieden was er onvoldoende bruikbaar braakliggend terrein. Hier speelt wellicht een rol dat in de meeste gevallen de streekverbetering niet samenviel met een ruilverkaveling. In andere streekverbeteringen gaf een ruilverkaveling aanleiding tot substantiële vergroting van bedrijven. Zo zien we bijvoorbeeld in de streekverbeteringen 'Walcheren' en 'Elsloo' de omvang van de boerderijen met meer dan 60 procent toenemen.²⁴ In veel Limburgse streekverbeteringen

²¹ *Eindverslag streekontwikkeling 'De Roerstreek' 1958-1965* (Roermond z.j.[1965]).

²² Zie voor een uitgebreide beschrijving: Karel, *De maakbare boer*, 143-168.

²³ RAL, RCL Z-Limburg, inv. 81, 'Jaarverslagen van de Rijkslandbouwkundige Dienst'.

²⁴ Karel, *De maakbare boer*, 362.

Een landbouwtentoonstelling in Roermond. 1962. Coll. SHCL.

konden bedrijven slechts voorbereiden doordat andere boeren overstapten naar gespecialiseerde grondloze productie (varkens- en kippenhouderij), zich gingen toeleggen op tuinbouw of door ontginning van tot dan toe braakliggende terreinen. In 'De Roerstreek' steeg de gemiddelde omvang van de bedrijven van 11,95 naar 14,34 hectare (plus 20 procent), in het 'Land van Pepijn' van 14,47 naar 16,06 hectare (plus 11 procent) en in 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' slechts van 16,40 naar 16,97 (plus 3,5 procent). In deze laatste streekverbetering nam weliswaar het aantal boerenbedrijven sterk af, maar veel vrijkomende grond werd aan andere doeleinden besteed. Dat gebeurde ook in het 'Land van Servaas', waar door stedelijke uitbreiding van Maastricht vooral de groenteteelt afnam.²⁵

Een alternatief was de bestaande productiecapaciteit te intensiveren, vaak door mechanisatie toe te passen. In 'De Roerstreek' nam het percentage machinaal gemolken koeien tussen 1958 en 1965 bijvoorbeeld toe van 23 naar 78 procent. Machinaal melken leidde vrijwel automatisch tot een grotere vee-stapel, wat betekende dat de weidelanden verbeterd dienden te worden. In 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' nam de gemiddelde melkveebezetting per hectare grasland toe van 1,62 naar 1,96. Ook in de akkerbouw nam het gebruik van machines toe. Veel boeren maakten hier echter gebruik van loonwerkersbedrijven. Sommige werkzaamheden werden zelfs volledig aan dit soort bedrijven uitbesteed. De intensivering bleek ook uit andere indicatoren. Zo nam in 'De Roerstreek' het aantal productie-eenheden op de kleine en middelgrote bedrijven met 26 tot 36 procent toe, terwijl op de grote bedrijven het aantal

²⁵ *Streekontwikkeling Land van Servaas 1962-1968. Eindverslag* (Roermond z.j. [1968]) 30.

arbeidskrachten sterk daalde. Een en ander betekende dat de productiviteit per arbeidskracht aanzienlijk verbeterde, maar de streekverbeteringscommissies constateerden dat deze nog steeds onvoldoende was om anno 1965 te kunnen spreken van 'gezonde bedrijven en gezinnen'.

Een andere strategie om tot inkomensverbetering te komen was een zogenaamde ontmenging of bedrijfsvereenvoudiging. Op de traditionele gemengde bedrijven vond een veelheid van landbouwactiviteiten plaats: er waren wat melkkoeien, een paar varkens, wat kippen; de akkerbouw stond deels in dienst van de veevoederproductie en deels werd er wat voor de markt geproduceerd; vaak werd er ook iets gedaan aan groente- of fruitteelt. Het voordeel van deze gemengde bedrijvigheid was de grote risicospreiding, want de boer was niet van één product afhankelijk. Dit was wat Jansen en Rutten het oude landbouwsysteem noemden. De nadelen van dat systeem waren anno 1960 groot. Een rationele bedrijfsvoering volgens de moderne opvattingen was vrijwel onmogelijk: de aandacht moest naar te veel verschillende zaken uitgaan, investeringen die de kostprijs per product zouden laten dalen waren bij de kleine aantallen niet redenerend te krijgen, productkennis bleef te oppervlakkig voor innovatie en de inzet van arbeid gebeurde volstrekt inefficiënt. Terugdringing van het aantal taken tot twee hooguit drie zou het rendement van het bedrijf enorm ten goede moeten komen. Deze strategie zette vooral in de jaren zestig door en in haar kielzog ontstonden ook steeds meer gespecialiseerde bedrijven. Deze laatste legden zich aanvankelijk toe op één productketen, bijvoorbeeld de melk-, kippen- of varkenshouderij; jongvee werd in het eigen bedrijven opgefokt. Maar al in de jaren zestig, en versterkt in de decennia daarna, ontstonden er specialisaties in onderdelen van de productketen, zoals biggenfokkerijen, kuikenfokkerijen, mestvarkenshouderijen en dergelijke. In de streekverbetering 'De Roerstreek' bestond in 1956 ruim 97 procent van de bedrijven met meer dan 3 hectare grond uit gemengde bedrijven. Na afloop in 1965 was dat nog steeds 94 procent. Het aantal gespecialiseerde bedrijven was vooral in de tuinbouw iets toegenomen, maar allerm minst spectaculair. In later gestarte streekverbeteringen was die ontmenging en specialisatie veel duidelijker waarneembaar. In 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' daalde het aantal gemengde bedrijven ten gunste van het aandeel gespecialiseerde ondernemingen tussen 1962 en 1968 van 91 naar 66 procent.

In Nederland was in het begin van de jaren zestig definitief het besef doorgedrongen dat het gemengde bedrijf geen toekomst had. In 1947 had een commissie van de KVP in de kwestie van het kleine-boerenvraagstuk nog gepleit voor handhaving van de kleine gemengde boerenbedrijven. Binnen de katholieke landbouworganisaties overheerste namelijk het standpunt dat het gezinsbedrijf in hoge mate de spaarzaamheid, de eigen bezitsvorming, de familiezin en de godsdienst bevorderde.²⁶ Bovendien bestond een niet onaanzienlijk deel van de katholieke aanhang uit kleine boeren en hun gezinnen. Maar al in de jaren

²⁶ M. Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996) 177.

vijftig werden scheurtjes zichtbaar in deze rotsvaste overtuiging. De LLTB werd van mening dat de kleine boerenbedrijven niet ten koste van alles moesten worden gehandhaafd. Dat vertaalde zich in de opvatting dat niet de omvang van een bedrijf, maar de vakbekwaamheid van de boer bepaalde of een onderneming levensvatbaar was. Tijdens een algemene vergadering van de LLTB in 1963 constateerde voorzitter Mertens dat het traditioneel gemengde bedrijf uit de tijd was.²⁷ Feitelijk stelde hij daarmee de boeren voor de keus: óf specialiseren, óf stoppen. Deze verschuiving in opvatting maakte de acceptatie van een 'Ontwikkelings- en Saneringsfonds' (O&S-fonds) in 1962 mogelijk. Dit fonds moest jonge boeren helpen een eigen bedrijf op te bouwen, maar bevatte tevens de mogelijkheid voor oudere boeren zich door de overheid met een klein pensioen te laten uitkopen. Als snel werd vooral door boeren op niet levensvatbare bedrijven van die laatste mogelijkheid gebruik gemaakt. De LLTB verzette zich niet langer tegen deze vorm van sanering.

De invoering van het O&S-fonds veroorzaakte een omslag in het streekverbeteringsbeleid, want de overtollige kleine boeren konden via dit fonds op een veel efficiëntere wijze worden afgevoerd dan met behulp van voorlichtingsprogramma's. Maar ook de wisseling van de wacht in de leiding van het ministerie van landbouw speelde een rol. Tot circa 1960 werd in Den Haag het landbouwbeleid bepaald door representanten van de noordelijke akkerbouw die voorstander waren van een (harde) sanering van de kleine bedrijven. Zij stuitte daarbij op verzet van de confessionele bonden. Nadat omstreeks 1960 een aantal zuidelijke representanten op essentiële posities terechtkwamen, konden enerzijds de standpunten van de katholieke organisaties beter doordringen in Den Haag, maar kon omgekeerd het 'Haagse beleid' ook makkelijker doordringen in de katholieke organisaties.²⁸ Dit verklaart mede het succes van het O&S-fonds. De streekverbetering werd gaandeweg minder interessant als instrument voor de beleidsmakers. In plaats van zich op dorpsgemeenschappen te richten werd de voorlichting aan individuele bedrijven belangrijker. In de streekverbetering 'Maasgouw' – het gebied tussen Maas en Julianakanaal – werd in 1965 liefst 72 procent van de bedrijven door voorlichters gevraagd en ongevraagd bezocht.²⁹

Wie de verslagen van de Limburgse streekverbeteringen leest herkent dat de toegepaste landbouwkundige strategieën, ondanks lokale variaties, niet afwijken van wat elders in de streekverbeteringen werd doorgevoerd. Deze strategieën waren op hun beurt niet meer dan een afgeleide van wat elders als noodzakelijke modernisering werd gezien. Die kwam er meestal op neer dat bedrijven door rationalisatie van het productieproces een hoger rendement moesten opleveren. In streekverbeteringen werd zelden of nooit de vraag gesteld naar de behoeften van de markt. Deze vraag werd gezien als het probleem van de agro-industrie en -handel die de boerenbedrijven omringden. De

²⁷ K. Korsten, *Standhouden door verandering. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996) 124.

²⁸ Smits, *Boeren met beleid*, 179.

²⁹ RAL, RCL Z-Limburg, inv. 85, 'Jaarverslagen'.

marktwerking werd dus slechts indirect door de boeren gevoeld. Zolang zij de moderniserings- en rationalisatiestrategieën van de overheid volgden, was de afzet van hun producten min of meer gegarandeerd.

Het boerengezin

De landbouwkundige strategieën stonden niet op zichzelf. In de streekverbetering werd de modernisering van het boerengezin als een voorwaarde beschouwd voor de structurele verbetering van de bedrijfsvoering op lange termijn. De sociologisch vernieuwende elementen werden vooral geprogrammeerd in de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Voor de confessionele boerenbonden vormde de bemoeienis van de staat met het gezin een groot struikelblok. Het doordringen van de overheid in de persoonlijke levenssfeer werd beschouwd als een taboe, maar dit kan evengoed geïnterpreteerd worden als een poging van de kerkelijke leiders om de eigen machtspositie te handhaven. Over het algemeen zagen de confessionele voorlichters de noodzaak van modernisering van het gezin wel in, maar waren zij behoedzaam met het geven van kant-en-klare antwoorden. Al naar denominatie van de betrokken standsorganisatie kon er aan de agrarisch-sociale doelstellingen in een streekverbetering een hervormde, katholieke, gereformeerde of confessioneel-neutrale kleur worden gegeven. Weliswaar volgden de agrarisch-sociale voorlichters van de verschillende standsorganisaties gezamenlijk een algemene bijscholingscursus in Bennekom, maar daarnaast werden door de boerenorganisaties voor deze voorlichters en de mensen die hen assisteerden cursussen in eigen kring georganiseerd. Voor de katholieken gebeurde dat onder andere in het Nijmeegse 'Berg en Dal' en het Noord-Limburgse vormingscentra 'Kasteel Well'.

J. Bouma, die werkte bij de katholieke standsorganisatie en behoorde tot het kaderpersoneel met een open oog voor de moderne ontwikkelingen, zag in de agrarisch-sociale voorlichting een mogelijkheid om de in de statuten opgenomen doelstelling van 'behartiging van de godsdienstige, zedelijke, maatschappelijke en stoffelijke belangen der boeren' systematisch uit te werken. Met andere woorden: de katholieke waarden en normen moesten via de agrarisch-sociale voorlichting worden gepropageerd. Hoe intensief dat gebeurde kon per streek verschillen. Zo constateerde Bouma dat de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) zich nadrukkelijk inzette voor de agrarisch-sociale voorlichting in streekverbeteringsgebieden, terwijl de katholieken zich elders beperkten tot algemene voorlichting op afdelingsvergaderingen.³⁰ In de meeste Limburgse streekverbeteringen was dit laatste het geval. In de streekverbetering 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' en 'De Roerstreek' boden de agrarisch-sociale voorlichters naast cursussen over 'Grond en pachtproblemen' en 'Financieringsproblemen bij bedrijfsovername' ook onderwerpen aan als 'De Kerk in beraad', 'Katholiek in de moderne tijd', en 'Christen zijn nu'. Zij zagen het

³⁰ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

dus als een onderdeel van hun werk om te praten over de geloofsbeleving en over de structuur van de rooms-katholieke kerk.

Bouma stond niet onwelwillend tegenover de Wageningse moderniseringsthese, maar hij verweet de Wageningers wel dat zij onbewust bepaalde eigenschappen of kenmerken van boeren prefereerden. Hij bedoelde daarmee de voorkeur van Hofstee voor de modern georiënteerde boer: 'Het gevolg van deze instelling kan zijn, dat men bepaalde groepen gaat toetsen op het bezit van bepaalde eigenschappen of kenmerken, zonder zich te verdiepen in de wezenlijke waarde van deze eigenschappen of kenmerken'. Hij vroeg zich af of het bezit van een modern cultuurpatroon in alle omstandigheden wel zo waardevol was. 'Moet men [...] aannemen, dat "aanpassing" in alle omstandigheden gewenst is? Kan het niet zijn, dat het soms waardevoller is zich NIET aan te passen aan zijn omgeving, indien b.v. deze aanpassing strijdig zou zijn met de ethische en religieuze opvattingen van een persoon?'. Hij benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de katholieke bonden om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een "modern cultuurpatroon", dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.³¹

Ondanks Bouma's argumentatie voor de organisatie van de sociale voorlichting in eigen kring, kan men niet stellen dat de opvattingen over hoe het moderne (boeren)gezin er uit moest zien onder confessionele en niet-confessionele voorlichters sterk uiteen liepen. Althans wat de vorm betreft. De voorstelling van het ideale moderne westerse gezin bestond uit een buitenshuis werkende vader, een moeder die de zorgtaken op haar nam en twee tot drie kinderen. Een netjes aangeharkte tuin, radio (later tv) en in de jaren zestig een auto voor de deur completeerden het gelukkige samenzijn. In confessionele kring bestond er enig voorbehoud over beperking van het kindertal, maar in de taakverdeling man-vrouw kon men zich probleemloos vinden. Illustratief is dat het ministerie van landbouw in zijn jaarverslag een foto opnam die het als hiervoor omschreven moderne gezin in huiselijke kring portretteerde met een niet over het hoofd te ziene crucifix aan de huiskamerwand. De confessionele voorlichters, die vaak een wat progressiever standpunt innamen dan de kerkvaders, hadden te maken met de opvattingen en de wens tot behoud van invloed van de kerk. Niets kan dat beter illustreren dan het gegeven dat de Limburgse huishoudconsulentes alvorens een werkplan op te stellen, naast de lokale autoriteiten en de vertegenwoordigers van de boerinnenbonden, ook de pastoors van de verschillende parochies raadpleegden. Bepaalde thema's die voorlichters elders nog wel aan de orde durfden te stellen – gezinsplanning, het autoritair gezag van de vader, etc. – bleven daardoor onbesproken, of konden alleen via een omweg in besloten kring aan de orde komen. Anders dan elders was de agrarisch-sociale voorlichting in Limburg daardoor aanvankelijk tamelijk algemeen van inhoud.

³¹ Ibidem, 86-87.

Een modern boerengezin in huiselijke kring. Uit: Jaarverslag van landbouw en visserij 1958.

Juist omdat de agrarisch-sociale voorlichting een algemeen karakter had in de Limburgse streekverbeteringen, werd het gewicht van de huishoudelijke voorlichting groter. Agrarisch-sociale voorlichting en huishoudelijke voorlichting convergeerden op sommige terreinen, wat niet vreemd was omdat in beide gevallen de voorlichting aan en over het gezin een belangrijke plaats innam. In het 'Land van Gulpen' liepen beide voorlichtingsvormen aanvankelijk zelfs volledig door elkaar heen. Doordat de huishoudelijke voorlichting zo centraal kwam te staan nam de betekenis van de boerin als intermediair in het moderniseringsproces toe. Goed en wel beschouwd vervulde zij drie rollen in het bedrijf: boerin, huisvrouw en gezinsverzorgster.

De huishoudelijke voorlichting richtte zich in de eerste plaats op haar rol als huisvrouw en gezinsverzorgster met adviezen over een efficiënt en gezellig ingericht huishouden. De voorlichters hoopten dat zij de bespaarde tijd in haar rol als boerin zou besteden aan de boerderij. Dit lijkt op het eerste gezicht in strijd met de gewenste taakverdeling tussen man en vrouw, maar het ging er niet om de vrouw als volwaardige arbeidskracht in te schakelen. Zij zou vooral tijdens piekbelastingen moeten worden ingezet, wat vooral in de kleine gezinsbedrijven vreemde arbeidskrachten bespaarde. In Limburg werkte die opzet niet. Tot 1947 bleef hier het aandeel van de meewerkende boerinnen in de beroepsbevolking schommelen tussen de 25 en 30 procent; daarna viel het vrij plotseling terug naar 6 procent in 1960. Boerinnen gingen zich vrijwel uitslui-

tend op gezinstaken richtten.³² Als verklaring hiervoor kunnen twee factoren worden aangewezen. In de eerste plaats was het een effect van de propaganda van de katholieke kerk die de plaats van de vrouw vooral in huis zag. In de tweede plaats mag vermoed worden dat de rationalisatie van bedrijven de vrouwenarbeid reduceerde. In sommige streken, zoals in de Kempen, is het bekend dat de invoering van melkmachines betekende dat het melken van een vrouwenzaak weer mannenwerk werd.

De cursussen van de huishoudelijke voorlichting hadden een tamelijk neutraal karakter. In de streekverbetering 'Maas en Niers' werden onder andere voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd met als thema's 'De woning', 'Vochtwering en verwarming in huis', 'Aanleg en verzorging van de siertuin', 'De was en haar problemen', 'Huishouden op rolletjes: arbeidsbesparend', 'Gratie en charme: persoonlijke hygiëne en lichaamsbeweging', 'Diepvriezen', 'Budgetteren in de huishouding'.³³ Omdat vaak dezelfde huishoudelijke voorlichters in verschillende streekverbeteringen werkzaam waren, verschilden de programma's nauwelijks. In wezen concentreerde zich de praktische voorlichting rond de thema's: woninginrichting, moderne huishoudelijke apparatuur, efficiënter werkmethoden, hygiëne, voedselbereiding en huishoudbudget. In Limburg was het in 1950 bijvoorbeeld slecht gesteld met de nutsvoorzieningen: 19 procent van de bedrijven was niet aangesloten op de elektriciteit, 67 procent niet op een waterleiding en 99 procent niet op het telefoonnet. In 'Bergen' was slechts 3 procent aangesloten op het waterleidingnet, terwijl 33 procent beschikte over een eigen waterleidinginstallatie (lees: waterpomp).³⁴ Anno 1962 was de situatie nauwelijks veranderd.³⁵ De voorlichters stelden zich de verbetering van de hygiënische omstandigheden op de boerderij tot taak.

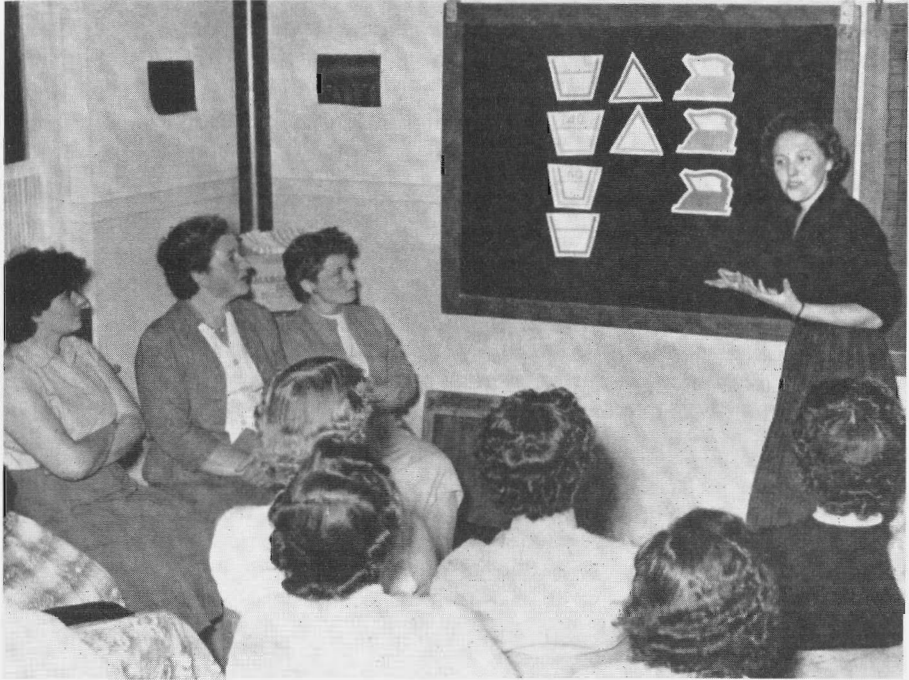
Het leren omgaan met moderne huishoudelijke apparatuur, het rationaliseren van het huishoudelijke werk en de modernisering van de wooninrichting waren uiterlijk goed waarneembare vernieuwingen. Er vond echter ook een 'stille' omwenteling plaats, namelijk in de omgang met geld, die veel ingrijpender was dan alle andere modernisering. In het 'traditionele' boerenbedrijf behoorde de gang naar de bank niet tot de gewoonten. In veel streken gold het opnemen van kredieten als een teken dat het slecht ging met het bedrijf of dat het gezin op te grote voet leefde. Financiële tegenslagen werden vaak opgevangen door huishoudgeld in het bedrijf te investeren, wat getuigde van een korte-termijnvisie. Aangezien de modernisering van het bedrijf behoorlijke investeringen vereiste, werd het voor boeren noodzakelijk te lenen bij de bank. Banken op hun beurt hadden behoefte aan een transparante boekhouding van de bedrijven. De huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichters rekenden het tot hun taak om boeregezinnen te leren een scheiding te maken tussen

³² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 396.

³³ RAL, RCL N-Limburg, Voorlichtingsblad 'De Wegwijzer' 10 december 1967.

³⁴ LEI, *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Bergen (L)* ('s-Gravenhage 1958).

³⁵ LEI, *Bergen. Sociaal-economische schets van een ruilverkavelingsblok in Noord-Limburg* ('s-Gravenhage 1964) 60.

Boerinnen bij de voorlichtingsbijeenkomst 'De was en haar problemen'. Uit: J.M. Schijen, Agrarische voorlichting (Den Haag 1961).

bedrijfs­geld en huishoud­geld. In het verlengde daarvan werd het ook mogelijk om andere zaken te bespreken. Zo verschaft­te de agrarisch-sociaal voorlichter in de streek­verbetering 'Land van Pepijn' informatie over 'vergoeding aan meewerkende kinderen in het bedrijf, loonafdracht door elders verdienende kinderen, kost­geld en studiekosten' en leerden de huishoud­consulentes de boerinnen het huishoud­geld beter te beheren.³⁶ Deze voorlichting bleek bij uitstek geschikt om te geven in een geïndividualiseerde vorm. De voorlichters kwamen aan huis, bekeken de financiële situatie van bedrijf en gezin en gaven waar nodig adviezen. Huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overlapt­en elkaar hier sterk en dit leidde tot het ontstaan van de zogenaamde economisch-sociale voorlichting.

Vanaf 1963 werden de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting steeds meer overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting. Het betekende dat de groepsgeoriënteerde voorlichting van de Wageningse sociologen die zo kenmerkend was voor de streek­verbetering, werd vervangen door een individuele voorlichting aan bedrijven met goede overlevings­kansen. Dit laatste paste in het concept van de katholieke boerenorganisaties, die immers begin jaren zestig geen heil meer zagen in de steun aan niet-levensvatbare bedrijven. Bovendien sloot de nadruk op individuele voorlichting aan bij de gedachte dat het gezin in

³⁶ *Streekontwikkeling Land van Pepijn.. Eindverslag 1962-1968* (Roermond 1968) 41.

de eerste plaats tot het private domein hoorde. Toen de katholieke landbouwvoorman J.W. Wellen in het begin van de jaren zestig directeur-generaal op het ministerie van landbouw werd, kreeg niet alleen het door hem bedachte O&S-fonds de wind in de zeilen, maar ook de economisch-sociale voorlichting. Vanaf dat moment begon de Limburgse sociale voorlichting meer te lijken op de elders in het land gegeven agrarisch-sociale voorlichting.

Generatiedruk

Doel van het streekverbeteringsprogramma was het gezinsinkomen naar een aanvaardbaar niveau te laten stijgen door de traditionele agrarische werk- en denkmethoden om te vormen naar een moderne bedrijfsvoering. Achteraf kan men dat ook anders formuleren: de boer moest agrarisch ondernemer worden door primair te streven naar winstmaximalisatie van zijn bedrijf; de traditionele opvatting had afgedaan dat de activiteiten op het bedrijf in de eerste plaats ten dienste moesten staan aan de voortzetting ervan door de nieuwe generatie. Ouders leefden nog steeds in de verwachting dat de oudste zoon het bedrijf zou overnemen. Allerlei bedrijfs- en investeringsstrategieën werden daarop aangepast, ook al waren die vanuit economisch oogpunt eigenlijk niet te verdedigen. Bovendien bleven de ouders vaak tot aan hun dood eigenaar van het bedrijf. In Bergen werkte halverwege de jaren vijftig 12 procent van de boeren na hun 65ste gewoon door als bedrijfshoofd. Op de bedrijven kleiner dan 5 hectare was dat zelfs ruim boven de 20 procent.³⁷ Dit veroorzaakte problemen bij de modernisering van het bedrijf. Jongeren leerden weliswaar allerlei nieuwe landbouwtechnieken op de landbouwschool, maar zolang zij geen bedrijfshoofd waren konden zij die nieuwe technieken vaak tegen hun traditioneel georiënteerde vader niet doorzetten. De meeste bedrijfsopvolgers huwden pas op late leeftijd na daadwerkelijke overname van het bedrijf en daarmee was meteen de cyclus voor de volgende generatie vastgelegd. Laat huwen betekende op hogere leeftijd kinderen krijgen, dus op oudere leeftijd nog steeds zorgplicht voor de kinderen, met als gevolg langer langer doorwerken en pas op hoge leeftijd het bedrijf overdragen.

De voorlichters moesten dus niet alleen landbouwkundige strategieën aan de man brengen, maar de boerengezinnen ook inzicht verschaffen in opvolgingskwesties. Zij stonden voor de taak om de kinderen in boerengezinnen een ander toekomstperspectief voor te schotelen. Veel kinderen bleven te lang op gezinsbedrijven rondhangen. In de piektijden (tijdens de oogst bijvoorbeeld) konden ze ingeschakeld worden als goedkope arbeidskrachten, maar feitelijk was dat een tamelijk inefficiënt gebruik van hun arbeidspotentieel. In de Limburgse streekverbeteringen werd uitgebreide beroepsvoorlichting gegeven aan kinderen die buiten de landbouwsector aan de slag moesten. Deze beroepsvoorlichting werd zowel gegeven op de lokale Gewestelijke Arbeidsbureau als bijvoorbeeld in het Landbouwhuis te Roermond. Jeugdconsulenten waren er

³⁷ LEI, *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Bergen*, 57.

voor de schoolgaande jeugd en landbouwbemiddelaars voor degenen die op later leeftijd wilden switchen. De uitstroom functioneerde. In 'De Roerstreek' daalde tussen 1947 en 1960 de mannelijke agrarische beroepsbevolking met bijna de helft. Haar aandeel in de totale beroepsbevolking nam af van 41 procent naar 19 procent. Tegelijkertijd was duidelijk waarneembaar dat de jeugd langer naar school ging. Het percentage jongens dat landbouwonderwijs volgde bleef gelijk, maar de toestroom naar de technische scholen steeg met ruim 9 procent en naar andere middelbare scholen (mulo, hbs en gymnasium) eveneens met bijna 10 procent.

In Noord-Limburg werd de noodzaak om het familiebedrijf in stand te houden meer gevoeld dan elders, omdat de gezinnen hier relatief laat kleiner werden. Volgens Jansen en Rutten heeft dat de landbouw in deze regio op een bijzondere manier beïnvloed. Het instandhouden van een familiebedrijf bood aanvankelijk vooral voordelen, omdat meewerkende gezinsleden ook buiten het boerenbedrijf inkomsten konden verwerven. Daardoor konden boerenbedrijven teren op meerdere inkomstenbronnen, maar tegelijkertijd verhulde dit vaak de werkelijke rentabiliteit van een bedrijf. In het 'Land van Weert' waren daarom lezingen over 'Vergoeding aan meewerkende kinderen in het bedrijf', 'Loonafdracht elders verdienende kinderen' en 'Kostgeld en studiekosten' bitter noodzakelijk. Deze situatie verschilde overigens nauwelijks van die in de rest van Nederland. Het grote gezin dwong boeren tussen 1950 en 1970 te kiezen voor tuinbouw of intensieve veeteelt en deze keus pakte in Noord-Limburg bijzonder gunstig uit, omdat de behoefte aan gespecialiseerde landbouwproducten in deze periode steeg. Vaak wordt verondersteld dat vooral de kleine boerenbedrijven op deze manier uitgroeiden naar middelgrote tot grote bedrijven. Wellicht zijn daarvan inderdaad voorbeelden aan te wijzen, maar het gros van de bedrijven behoorden al tot de categorie middelgroot. Juist op deze bedrijven was namelijk de generatiedruk, dat wil zeggen het aantal potentiële opvolgers per bedrijf, veel groter dan bij de kleine boerenbedrijven. In de gemeente Bergen bleek al in 1956 dat de generatiedruk vooral in de grote en middelgrote bedrijven veel hoger was dan bij de kleine bedrijven.³⁸ Een zekere logica valt hierin wel te ontdekken, want kinderen op kleine boerenbedrijven voelden op hun klompen aan dat de toekomstmogelijkheden van het ouderlijk bedrijf gering waren. Die ervaring ontbeerden de boerenzoons op de middelgrote en grote bedrijven. Ambtenaren op het ministerie van landbouw vreesden dat het effect van het natuurlijke verloop in kleine boerenbedrijven teniet zou worden gedaan, doordat deze bedrijven zouden worden opgekocht om de niet opvolgende zonen op middelgrote bedrijven een bestaan te verschaffen. Men achtte het daarom veel belangrijker om deze groep grondig voor te lichten over de alternatieve mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan de kinderen op de kleine bedrijven, die zelf hun weg wel vonden.

³⁸ *Streekverbetering in Bergen. Een bedrijfsstudie in de gemeente Bergen (Horst 1957)* 22.

De maakbare boer

Het streekverbeteringsprogramma startte in 1953 als een symbiose tussen wetenschap en politiek, maar in de loop van de jaren zestig viel de samenwerking uiteen. De politiek kocht het kleine-boerenvraagstuk af door de instelling van een O&S-fonds en door de aandacht van voorlichters en beleidsmakers in te zetten op de kansrijke boerenbedrijven. Binnen de afdeling sociologie van de Landbouwhogeschool in Wageningen verloor de moderniseringstheorie van Hofstee in de tweede helft van de jaren zestig aanhang. De meeste Wageningse sociologen keerden zich ervan af en raakten tot andere overtuigingen: dat veel zogenaamde moderne boeren soms uiterst traditionele trekken vertoonden (A. Constandse), dat de moderniseringstheorie niet meer dan een ideologisch werktuig van de overheid was (A. Nooij), of dat de modernisering leidde naar willoze boeren die hun ondernemersstrategie lieten dicteren door instellingen en regels (B. Benvenuti). De moderniseringstheorie had uiteindelijk andere effecten gesorteerd dan de Wageningse sociologen hadden voorzien. Weliswaar beoogden zij van de boer een agrarisch ondernemer te maken, maar toen die halverwege de jaren zestig aan het firmament verscheen, bijvoorbeeld in de gedaante van grootschalige kippenhouders, bleek die weinig te lijken op de moderne boer zoals Hofstee zich had voorgesteld. Hofstee sprak zelfs over een sociologisch type dat hij nog niet kende.³⁹ Niet alleen de sociologen, ook politici leken achteraf minder gelukkig met hun beleid. Mansholt betuigde rond 1990 in een interview met de journalist Frank Westerman spijt voor zijn medeverantwoordelijkheid aan de uitschakeling van de marktwerking in de Europese landen. Vooral het verdwijnen van de kleine boeren als gevolg van deze politiek ging hem na aan het hart. 'Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars', zo stelde hij.⁴⁰ Politici en wetenschappers werden feitelijk door de werkelijkheid achterhaald.

Een van die onbedoelde effecten was het afnemend vermogen van boeren om te kunnen inspelen op de markt. Door de specialisatie van het bedrijf, zeker in de veeteelt, werden zij met handen en voeten gebonden aan hun afnemers in de agro-industrie en -handel. Daardoor konden zij niet veel meer doen dan de door de overheid en agro-business bepaalde strategieën volgen. Het streekverbeteringsprogramma is daarvan een voorbeeld. In dat licht beschouwd zijn de agrarische ontwikkelingen in Limburg minder autonoom geweest dan verondersteld. Jansen en Rutten betogen dat de opbloei van de Noord-Limburgse land- en tuinbouw in de jaren zestig en zeventig medebepaald is door het ontstaan van een afzetmarkt in Duitsland. Op zichzelf is dat juist, maar de sturende kracht van de overheid moet niet onderschat worden. In de eerste plaats betekende de aandrang om te moderniseren dat boeren hun bedrijven rationaliseerden en juist daarom in staat werden op concurrerende basis aan

³⁹ Voorwoord Hofstee in: A.K. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964).

⁴⁰ F. Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam 1999) 229.

de Duitse markt te leveren. In de tweede plaats leidde de ontmenging en specialisatie tot het ontstaan van een bovenlokale of -regionale landbouwontwikkeling. Hofstee's conceptie van de traditionele boerencultuur ging er vanuit dat de boeren vooral door hun directe omgeving werden beïnvloed. Door het ontstaan van specialisaties wordt bovenlokale kennis van ontwikkelingen steeds belangrijker. Daardoor kent een Groningse varkensboer zijn collega's in Brabant en Limburg vaak beter dan zijn directe burens. In die zin bestaat er bijvoorbeeld ook meer samenhang tussen de tuinbouwers in Noord-Limburg en het Westland of tussen Brabantse en Noord-Limburgse boeren dan dat er gemeenschappelijkheden bestaan tussen Noord- en Zuid-Limburgse landbouwers. Moderne ontwikkelingen in de landbouw kunnen niet meer alleen begrepen worden vanuit een lokaal perspectief.

Dat wil niet zeggen dat de streekverbetering in Limburg geen eigen karakter heeft gehad. Dat lag echter niet zozeer op het terrein van de ontwikkelde landbouwstrategieën als wel op het gebied van de sociale voorlichting. De invloed van katholieke opvattingen op de inhoud van de sociale voorlichting is duidelijk aanwezig geweest. Dat de agrarisch-sociale voorlichters meestal wat moderner in hun opvatting waren dan de kerk doet daar niets aan af. Volgens de confessionele opvattingen diende de overheid zich te onthouden van bemoeienis met het gezin. Vandaar dat zij er niet alleen voorstander van waren om de huishoudelijke en agrarische sociale voorlichting door de eigen verzuilde organisaties te laten uitvoeren, maar ook om de voorlichting zoveel mogelijk in geïndividualiseerde vorm te geven. De ontwikkeling van de economisch-sociale voorlichting was in dat opzicht een doorbraak voor de sociale voorlichting onder boeren in Limburg.